

Sümegei György

Szalay Lajos háborúja

A fegyverek közt (sem) hallgatnak a műzsák

Inter arma silent musae! Cicero szállóigévé vált megfogalmazása vonatkozhatott a korabeli római harcokra, a műzsák fegyverropogás alatti csendes elhúzóására, művészeti alkotások létrejöttének szünetelésére. Ám nem – vagy csak erősen megszorítva – vonatkozik a 20. század háborúi alatti alkotói magatartásokra. Az első világháborúban haditudósítók raja (írók, újságírók, festők, rajzolók stb.) dolgozott a frontokon, az első és második vonalban. A nagy háború világának vizuális megrögzítői (Mednyánszky László, Nagy István, Vaszary János stb.) valószínűleg világszínvonalon, vagyis a legmagasabb művészi szinten tudták visszaadni a háború okozta döbbenetet: a földült országok, népek és emberéletek kataklizmáját.

Szőnyi István festőművésznek a második világháború idején megjelent könyvének utolsó fejezete az *Inter arma silent Musae!* címet¹ viseli. Szerinte az „ismert és sokszor idézett közmondás annak a felfogásnak tömör kifejezése, amely azt vallja, hogy a művészek alkotni csak nyugodt, békés korokban, gazdag, jólétben élő társadalomban, minden megrázkódtatástól mentes, viharoktól védett légkörben tudnak”. Hozzáteszi még, hogy „eszerint a művészet nemes, finom virága langymeleg, párák üvegházban tud csak teljes pompájában kibontakozni”. Közép- és újabb kori művészettörténeti példák bemutatásával eljut addig a fölismerésig, hogy „a régi jó idők egyáltalán nem voltak olyan nyugodtak és gondtalanok, mint amilyeneknek hinni szeretjük őket”. Saját korában széttekintve már merőben máshová, a cicerói mondással ellentétes oldalra teszi a hangsúlyt: „A mai élet sem nevezhető nyugodtnak, nem heverünk rózságyon s korunk felettébb sűrű történései. /.../ Az élet nem tűr halogatást, nem vár, elmúlik. Nincs módunk magunkat időben sem előre, sem hátra helyezni: vállalni kell korunkat s helytállni azért az eszményért, amelynek szolgálatára a tehetség kötelez.” Szőnyi István summás megfogalmazásának két karakteres sarkpontja: vállald a korod és kövesd tehetséged kijelölte eszményeidet.

Szalay Lajos (1909–1995) festő- és rajzolóművész, valamint nemzedéktársai néhány évesek voltak az első világháború idején, ám a másodikat fiatal felnőttként (jobbára hadköteleként) élték át. Közvetlen emlékeik, emlékfoszlányaik lehettek, vagy közvetettek születhettek már az első világháborúról is. Szalay részt vett egy első világháborús rajzpályázaton, amelynek sikeres darabjait – így Szalayét is – bemutatták Bécsben. Az első rajzolói sikere azonban ellentmondásosan, rossz emlékként rögzült benne: „Én is bevittem a többi gyerekekkel együtt rajzot a háborúról – ahogy azt én láttam. A tanító úr behívatta anyámat: – Ezt ő rajzolta? – Igen, tanító úr, de nem fog többet megtörténni! Ezeket a rajzokat elküldték Bécsbe egy kiállításra 1918 körül.”² Öröm és keserűség együtt érte Szalayt e világháborús

1 Szőnyi 1943. 83–85.

2 Szalay 1991. 31.

gyerekrajzai miatt: öröm, hiszen az első kiállítási szereplése a kilencéves gyerekeknek, de bánat és szomorúság is egyúttal, mert a családjától, a közvetlen környezetétől nem kapott biztatást, dédelgető szeretetet a sikeres, bécsi tárlatra kijutott rajzai miatt: „Nagyon szépen tudtam gyerekkoromban rajzolni. De az egész környezet, a közvetlen családtól kezdve egész végig, mindenki ellenséges szemmel nézte ezt a hiábavalóságot.”³ E háborús rajzokból az egyetlen fennmaradt példány, noha gyerekrajz, információ tartalma miatt fontos, az egész életműre vonatkoztatható jellegzetességet rögzít legelőször, legelső alkalommal. Valóságosan első abban a formában, ahogyan a katonákat lábvédővel ábrázolja. A kis, tömeget megjelenítő kompozíció bizonyosan nem közvetlen élményből született, hanem elbeszélésekkel, képpel, esetleg fotóval megtámogatott közvetettekéből. Mégis olyan erős lehetett a képi, olyan mély és meghatározó a vizuális élmény, hogy a katona fászlizott lába a háborúban, harcban résztvevők attribútuma lett és maradt, az egész életműben azonosíthatóan. Hiszen még jó félszázad múlva is alkalmazza katonarajzain, noha magát a lábvédőt már rég nem használták a magyar katonák. A következetes, mondhatnánk makacs képhasználat rajzi toposzt, kiüresedett formát is eredményezhetett volna. Ám Szalay mindig lüktetéssel, feszültséggel telíti a rajzait, s így nem válik üres formaismétléssé, inkább a katonáknak, a harcban, a háborúban résztvevőknek, mint a nagy történetfolyamokban, a homéroszi eposzokban: állandó jelzőjévé, kategóriajelölővé nemesedik, az erőszakot elkövetők, vagy azt katonaként elszenvedők egyértelmű képi azonosítójaként.⁴

Szalay saját maga is jócskán kivette a részét a katonáskodásból, ez erkölcsi parancs lehetett a számára az első világháborúban harcoltak példája nyomán és a hagyomány szerint is: „Tarnabod az első helyek egyikén áll a hősi halottak listáján. Nem volt divat menekülni a katonaságtól. »El kell menni« – ez annyira benne volt a vérében az én falumnak, hogy én, akit nem vettek be a sorozáson, mert csotrogány voltam, én kénytelen voltam addig erősködni, amíg fel nem vettek. Bekönyörögtem magam, mert nem bírtam volna ki azt a tudatot, hogy alkalmatlan vagyok, mert a magyar gondolkodás szerint asszonyt sem kaptam volna. Aki nem volt katona, mert nem vált be, az nagyon nehezen tudott nősülni, mert valahogy hitványnak és alkalmatlannak tartották a családi életre azt, aki katonának nem vált be. Benne volt a vérünkben a katonai szolgálat kötelező tisztelete és elfogadása. Katonának lenni kellett, az országot meg kell védeni.”⁵ Valójában elég sok kiképzési és frontszolgálati időt töltött le Szalay.⁶ Az első kiképzési alkalmakat ő maga írta listába, ez összesen tíz és fél hónap, ám ehhez még hozzá kell számítanunk részvételét az erdélyi bevonulásban⁷ és haditudósító rajzolóként való részvételét a II. magyar hadsereggel a Donnán. A többszöri behívása miatt rögzülhetett időskorára az a meggyőződése, hogy „én voltam mindenütt, ahol magyar hadsereg járt Oroszországban. De hogy hol, meddig voltam? Kb. 2 évig.”⁸ A katonaságnál töltött idő meghatározásában pontosnak gondolhatjuk, ám a részletekről, a katonaságnál vele történekekről már kevésbé volt közlékeny, nem szerette fölidézni az ottani eseményeket. „Bennem van egy képesség, hogy be tudom a lelkemet hunyni, mint más a szemét, ha olyan körülmények közé kerülök, ami nekem nem tetszik.”⁹ Legelsősorban bizonyosan a katonasága tartozik ebbe a kategóriába. Ezzel

3 Szalay 1989. 18.

4 Szalay 2009b 14.

5 Szalay 1989. 19.

6 Katonai szolgálata: „1932. okt. 1. – 1933. jún. 1., 13. gy. e. Miskolc, tényleges, 1937. aug. 4 hét gyakorlat 1/II. hór. kerület, Bp., 1938. 6 hét gyak. lövészrezed, Vásárosnamény. Katonai rendfokozat: karp. tizedes.” MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, MKCS-C-I. 57/1305-1-3.

7 Barcsay 1977.

8 Szalay 1991. 56.

9 Szalay 1989. 20.

kapcsolatban működött legerősebben a már-már amnéziaszintű felejtése. Bizonyos szempontból ugyanez történhetett az 1956-os forradalomhoz kapcsolódó rajzai miatti argentinai „kiűzetése” kérdésében (az erős argentinai magyar baloldali emigráció tette), mert ezt a történetet is rendre általános és rövid, olykor önellentmondásos módon intézte el. A beszélni, magyar nyelven passziózusan fogalmazni szerető Szalay nem óhajtott emlékezni élete kudarcos, megaláztatással és kiszolgáltatottsággal teli eseményeire. Mintha tudatosan törölte volna őket emlékezete raszteréből. *„A háborúról nem szeretek beszélni (haditudósító században szolgáltam), meg a háborús bűnösök tárgyalásáról sem, ahol meg a bírói emelvényen ültem fenn mint megfigyelőféle.”*¹⁰ A bevonulását az adott történelmi körülmények elfogadásával magyarázza: *„Az Erdélybe való bevonulás számomra a gondolkodásra jogot nem adó körülmények parancsa volt. Társadalmi helyzetem és magyarságom kötelezővé tette, hogy menjek, ha az akkori értelemben hazának nevezett fogalom engem behívott.”*¹¹ A nehézségek, a fizikai erőnlétet és akaratot is erősen igénybe vevő katonai szolgálat elviseléséhez sajátos, egyéni képességét is hozzáfűzi: *„Mérhetetlen magasfokú képesség volt bennem a szűkségek kibírására. /.../ Amit öt percig kibírtam, azt kibírtam akár három évig is. A hirtelen erőfeszítés és a kitartó erőfeszítés nálam egy volt. Mindenki azt hitte, amikor Erdélybe bevonultunk, hogy össze fogok esni már az első kilométer után, de már javában bent gyalogoltunk, amikor én még mindig nagyon fitten mozogtam azzal a fölszereléssel, amely nekem mint tizedesnek járt, pedig már a tisztok is szinte lógtak, mint a hullák.”*¹² A nehéz, esetenként embertelen körülmények elviselése és kibírása Szalay Lajosnál, az érzékeny idegalkatú művésznél fontos kérdés. Mert a jelenlétén túl az átélteket művészi módon is szerette volna megragadni, hitelesen kifejezni mint haditudósító. *„Meg akartam rajzolni a halált, amit nem láttam, csak éreztem. Milliókat. Nem vérszagot éreztem, hanem halálszagot.”*¹³ A háború általános hatásáról vallotta: *„Lecsapott a második világháború. A szétzúzott világban minden ember cserepekre tört.”*¹⁴ *„Falhoz mázolt denevérként vinnyog bennem a félelem, ha annak a szörnyű mézárlásnak a szagát megérezem.”*¹⁵ *„A háború nekem a legnagyobb ellenségem, mert a létezésnek a háború a legnagyobb haragosa. /.../ Minden háború a Kain-Abel-testvérharc folytatása. /.../ Ha én azt hinném, hogy a rajzaimmel a háború ellen tiltakozni hiábavalóság, akkor is tovább kellene csinálnom. Nem tehetek másként.”*¹⁶ Szinte eleve elrendelésként, önmagára kötelező feladatként értelmezte alkotásaival a háború elleni tiltakozást. Ezt a meggyőződését alapozhatta meg, és egyúttal föl is erősíthette a személyiség fontos alapvonása, vallásossága. *„Ifjú koromban vallásos nevelést kaptam. Ezért a rajzaimba vallásos eszmék hatnak.”*¹⁷ *„Az én művészetem vallásos jellegű.”*¹⁸ *„erkölcsei maximalista”*¹⁹ Szalay tehát ab ovo kötelességének érezte, hogy a 20. század emberének legnagyobb kataklizmájáról, a második világháborúról – és minden, általa megtagasztalt 20. századi erőszakról – rajzi jelentéseket, vizuális látleteleket fogalmazzon. Az már művészetek egyediségéhez tartozik, hogy „háború ellenes” művek a teljes életműben meghatározóan vannak jelen.

10 Szalay 1987. 15–16.

11 Szalay 1987. 25.

12 Szalay 1987. 25.

13 Gaster 1970. 57.

14 Szalay 1980b 117.

15 Szalay 2009. 21.

16 Szalay 1987. 68.

17 Szalay 1979b 72.

18 Szalay 1987. 19.

19 Cs. Szabó 1962. 28.

Rajzolói gyakorlatát is erősen befolyásolta a háború, az arra való fölkészülés. Ugyanis az addig kizárólag jobb kézzel rajzoló, műveit azzal megalkotó Szalay megtanult bal kézzel is rajzolni. „*Fátumos szerencse: megtanultam bal kézzel rajzolni, mert egészen világos érzésem volt, hogy el fogom veszíteni a jobb karomat. A századosom egyetlen órára ült a kocsiban a helyemre. A kocsi felborult, az ő jobb karja leszakadt, meg is halt.*”²⁰ A haditudósítók képzőművész tagjai közül Polony Elemér festőművész naplót vezetett, amelyben az 1942. július 7-én írtakban így szerepel Szalay: „*Bechapott egy gyújtóbomba. Átfúrta a második emeletet és az első emelet tisztai étkezdéjében akadt meg a parkettben. A plafon és a padló gyulladt meg, de rövidesen eloltották. /.../ A villany akkorára már kialudt. /.../ Riadt hangulat. Mellettem Szalay idegesen kérdezősködött visszafojtott lélegzettel.*” Kurszk bombázásáról, a város felgyújtásáról („*A felgyújtott város nem akart kialudni*”) szóló másnapi, július 8-án fogalmazott beírásban ezt rögzítette Polony: „*Este, mivel Szalay már csaknem az idegösszeroppanás szélén állt, őrnagyunk engedelmével, egy másik bajtársunk kalauzolásával, elkísértem, és mellette maradtam egy óriási pincében, amely valamikor sörraktár volt. /.../ A városba nyúlt be a domb aljában. Hatalmas földréteg fedte, úgy hogy Szalay egy kicsit megnyugodott láttára.*”²¹ A közvetlenül veszélybe került Szalay később azt is bevallotta, hogy „*a háborútól szörnyen félttem*”.²² Ennek csak látszólagosan mond ellent a gyakorta hangoztatott önjellemzése: „*Kinn voltam a fronton, s halottakat nem láttam! Haditudósítóként cikáztam ide-oda, de a lelkeket be tudtam hunyni, mintha szem lett volna.*”²³ A Polony Napló-bejegyzése szerint mintha mindig mégsem sikerült volna a lélekbehunyási kísérlete, a legnehezebb helyzetekben a karpaszományos tizedes esendő emberként mégsem volt képes erre.

Szalay háborús (az ihlette, arra reflektál, emlékezik, ellene tiltakozik) műveinek legalább két rétegét szükséges megkülönböztetnünk. Az első, a legprimerebb hányadába az a kevés számú rajz, vázlat tartozik, amelyeken az élményi közvetlenség, a helyszín rögzítése, bemutatása a cél. A második, műszámban is tetemesebb együttesbe a haditudósítói szolgálat után, a már bizonyos rálátással, egyfajta időbeli távolságból készült rajzi összefoglalók sorolhatók. S még azt is figyelembe kell vennünk, hogy Szalayék sok költözése, ország- és földrészváltása miatt e terrénumba tartozó műveinek csak egy részét, a föltételezhető egésznek csupán kisebb hányadát ismerhetjük. Másik, ugyancsak lényegi kérdés, hogy Szalay rajzkönyveiben, az ő tudatos összeállításában önálló rajzciklusba vagy lazábban rendezve szerepelnek háborús rajzok.

A haditudósítói nézőpontja összefoglalójának tekinthetjük a hadi események fölött katonaruhában, sisakban ülő, töprengő rajzkrónikást, előtte fehér papírlappal. Önarckép, önvallomás-jellegű mű ez a háború, a hadi történesek fölött elfoglalt pozíciójáról, sajátos képrögzítői bázisáról.²⁴ Az események, a harcba indulók fölött, a háború zajlását magasból figyelő alkotói álláspont csupán az első benyomást, inkább csak az elképzelt/vágyott alkotói szándékot tükrözi. A valóság, maga a háború ezt is fölülírta: földre, vagy éppen lövészárókba, bunkerbe kényszerítette a rajzolókat, a harcokkal, harcolókkal azonos szintre. A *Bajtársiasság* című kétoldalas temperavázlaton²⁵ lövészárókban egymásra utalt

20 Szalay 1991. 36.

21 Polony Elemér (1911–1991) festőművész kézzel írt *Naplója* 1942. VI. 10. – IX. 11-ig terjedő időszakra vonatkozó följegyzéseket tartalmaz (Mgt., Bp.).

22 Szalay 1991. 80.

23 Szalay 1991. 25.

24 *Háborús emlék* (Don-kanyar), 1942–1943, papír, tus, tempera, 320×212 mm, jelezve nincs. (Kovács Gábor Művészeti Alapítvány). Reprodukálva: Sümegei 2009. 76.

25 *Bajtársiasság*, 1942, papír, tempera, 244×166 mm, jelezve balra lent: *Bajtársiasság*. A hátoldalán hasonló jelenet (Mgt., Bp.).

katonák dinamikus jelenetét rögzítette. A *Zsitovíri templom*²⁶ rajzán nemcsak a hagyományok épületegyüttest jelenítette meg, hanem a környezetet is vázlatos képét adja. E műnek a hátoldalára álló katonák csoportját, egy lótetemet és vonuló trén vázlatos képét rögzítette. A hadba vonulást, a Mednyánszky László által az első világháború frontjairól oly szuggesztíven megidézett jelenetet, hadtáppal, szekerekkel vonuló csapatot jelenít meg enyhén fölülnézetből. A dombhajlatban vonuló, magaslatra fölérő katonák Szalay első világháborús rajzához hasonlóan lábvédőket viselnek.²⁷ Egészen más a hangulata és jellege a verthadsereg-részeknek, a túlélőknek, a hiányos öltözetű sokat szenvedetteknek a dermesztő, ugyancsak áldozatokot követelő télben Szibériába, hadifogságba hajtását föl-
idéző kompozíciónak.²⁸ Megtépázott, elcsigázott emberek – lovasok felügyelete mellett – vonszolják magukat, maradék életüket cél nélkül, kényszeredetten, végső kétségbeeséssel az ismeretlenbe. Lemondó szomorúság, kilátástalanság és a tragédia szele lebeg e szuggesztíven, az egyes végtagok eltúlzásával még expresszívőbb szcenizált jelenetben. Ez a rajz Farkas István festőművész, a Singer és Wolfner Kiadó vezetőjének a gyűjteményébe tartozott. Szalay rendszeresen dolgozott a kiadónak. A fronton készült háborús rajzairól említi, hogy „az elkészülteket Farkas Istvánnak küldtem el. Azok megjelentek talán az Új Időkben meg a Magyar Nemzetben.”²⁹

Aztán fordulat következett, amit ő így említ: „42-ben Kurszkiig jutottam haditudósító szakaszban, amikor megtudtam, hogy nekem propagandát kellene csinálnom, nem tudósítást. Többé egy vonalat sem tudtam húzni.”³⁰ Ez önmagában, erkölcsileg megokolja az ilyen nemű művek alacsony számát az életműben.

Szalay önálló rajzkönyvei közül legelsőként az 1945-ben megjelentbe válogatott be három olyan kompozíciót, amelyek egymásutániságukban, időrendjük szerint egyfajta logikusan egymásra következő képsorban foglalják össze a háború történetét, röviden: *Búcsú, Ezerkilencszáznegyvennégy, Hazatérés*.³¹ Szalay az első összefoglaló jellegű rajzkönyvében, a Tucumánban (Argentína) megjelent antológiában³² önálló, címmel és fejezetkezdő rajzzal bevezetett ciklusokat képezett.³³ A hetedik, a háborút megidéző rajzantológia a bevezető sisakos katonafejvel együtt 13 rajzot tartalmaz. Kezdő darabja az idős, kétségbeesett anyától búcsúzó katona 1939 címen.³⁴ A növekvő évszámokhoz mint címekhez rendelt művek a háborúnak az egyes ember életében jelentkező eseményeit mutatják be. 1940: a búcsúzó, frontra induló fegyveres katona kétségbeesetten szorítja magához a feleségét és a gyermekét. 1941–42: egy katona törrel leszúrja a másikat, az oroszán kiteríti az őzet. 1943: két háborút megjárt csontvázalak támogatja egymást. 1944: térdre esett, fohászokodó ember. 1945: képek a háborús bűnösök tárgyalásairól: bírói pulpitus, vádlott vallatása, arcom a teremből. A másik 1945 címen közölt kompozíció: a térdre kényszerített, fegyveres katona őrizte töviskoronás Krisztus-Emberről agresszíven vallatják, vádolják. Az 1941–42 és

26 *Zsitovíri templom* 1942, papír, tus, 280×230 mm, jelezve jobbra lent: Zsitovíri templom Szalay. Hátoldalán rajz (Mgt., Bp.).

27 *Vonuló trén*, 1942, papír, tus, 233×148 mm, jelezve jobbra lent: Szalay (Mgt., Bp.).

28 *Szibéria felé*, 1943, papír, tus, lavírozott tus, 298×208 mm, jelezve balra lent: 31 Kecskeméti Képtár, ltsz.: 82. 833. 18. Reprodukálva: Sümege 2009. 79.

29 Szalay 1991. 56. Szalay háborús rajzait nem találtam az általa említett lapokban.

30 Szalay 1991. 36.

31 Szalay 1945. *Rajzok*.

32 Szalay 1954.

33 1. *Poetry – Arts*. 2. *Love*. 3. *The Family*. 4. *Woman*. 5. *The Man*. 6. *Death*. 7. *The War*. 8. *Religion*.

34 Ugyanez a rajz *Búcsú* címmel Szalay 1945-ben szerepelt először.

1943 című rajzok közé ékelt mű: *Apokalipszis*, az Apokalipszis négy lovasa házak, kikötő fölött lebeg fenyegetően.³⁵ A ciklus utolsó két rajza *Peace* címen: oszlophoz kötözött katona és három kötéllel fölakasztott. Szalay háborús rajzciklusa egyéni élményeivel is alátámasztva a szenvedést, az emberi kiszolgáltatottságot, a kegyetlen megtorlást mutatja be. A vallásos neveltetésű, keresztény Szalay odáig eljut, hogy a fővádló a könyvre, a Bibliára mutat határtalan agresszivitással. A sorozat kronologikusan haladó, évről évre történő események kibontása. A rajzok kifejezőereje nagyban hozzájárul ahhoz, hogy illúzióktól és külsőségektől mentes emberi drámát lássunk, a háború okozta mély kataklizmát érzékeljük. Szalaynak a „*tómondatokba szorított szenvedés, dráma a rajzom*”³⁶ kijelentése fokozottan vonatkoztatható a háborús rajzaira, amelyek a későbbi rajzönyveiben is meg-megjelennek, de már nem ennyire kiforrottan, tisztán koncipiált ciklusba rendezetten, mint a tucumáni rajzönyvében, hanem szétszórtabban, kevésbé koncentráltan.³⁷

Általános jellemzők fogalmai közé nehéz beszorítani Szalay háborús rajzait (is), mivel a megrajzolt vizuális rettenet szavakba formálása szinte lehetetlen vállalkozás. Ezért csupán megkísérlem az általános jellemzőik (óhatatlanul szimplifikálással) fölsorolását, a talán legfontosabbak számbavételét. A kivégzés tematikájú kompozíciók az agresszív szembenállást, szembefordulást (kivégzők és áldozatok), a nyers, szemtől szemben elkövetett erőszakot formai elemként ismétlik.³⁸ Ezekben az egymásnak feszülő formai halmazokban a függőleges (katonák fegyverrel) mindig az agresszív, a támadó, a megsemmisítő. A vízszintes formarendű a kiszolgáltatott, az áldozat, a levert, a meggyilkolt, a megsemmisített. Szalaynak az 1956-os magyar forradalmat megidéző rajzaiban is tovább él ez a kompozíciós alaprend azzal a formai gazdagodással, hogy egy új síkban, a függőleges-vízszintes alaptengelyhez képest átlósan jelennek meg a segítők, az enyhítők, az angyalok.³⁹ E misztikumba hajló, az égiek segítségét igénylő (már csak öbennük bíz?) művészi akarat konkrétumokban is képes megnyilatkozni.

A formai általánosítás síkja mellett ugyanakkor erős konkrétumokkal is él. A második világháború személyekben meghatározható okozóit is fölsorolta egyik rajzán. Az eleső, a levert katona fölött Hitler, Churchill, Sztálin, Horthy (?), Mussolini profilképe.⁴⁰ A katonákat ugyanolyan változatos formarendben jeleníti meg (vonuló, rohamozó stb.)⁴¹,

35 Megjelent illusztrációként: John Steinbeck: *Lement a hold*. Fordította: Vas István. Új Idők Irodalmi Intézet R. T. (Singer és Wolfner). Budapest, 1945.

36 Szalay 1991. 76.

37 Pl. Szalay 1979a, Szalay 1980a, Szalay 1981.

38 *Kivégzés és Kivégzések* című kompozíciók: Sümei 2009. 18–19. Ide sorolható további művek: *Kivégzés*, 1940, papír, tollrajz, 207×228 mm, jelezve nincs. MNG Itsz.: FK. 5336., *Kivégzés*, 1957, papír, tus, 430×356 mm, jelezve jobbra lent: Szalay 57, Miskolc város tul., *Nincs kegyelem*, 1959, papír, tus, 320×440 mm, jelezve balra fönt: Szalay 1959, Herman Ottó Múzeum Itsz.: 1990. 242. *Kivégzés*, 1974, papír, tus, 399×388 mm, jelezve jobbra lent: Szalay Paris 1974, Petőfi Irodalmi Múzeum, Itsz.: 90. 132. 1. Lásd: Sümei 2009. 123.

39 Lásd ehhez: Szalay 1957. A *Szegény hazám* sorozatkezdő rajz után a *The Hungarian Tragedy* ide tartozó műveit.

40 Szalay 1987. 103.

41 Pl.: *Katonák* 1956, papír, tus, 423×306 mm, jelezve nincs. Dobó István Vármúzeum, Itsz.: 95. 46. *Harcosok*, 1967, papír, tus, 355×267 mm, jelezve balra fönt: Szalay 67, Dobó István Vármúzeum, Itsz.: 95. 22., *Katonák*, 1968, papír, tus, 423×288 mm, jelezve balra lent: Szalay 68, MNG, Itsz.: F. 71.49., *Roham*, 1976, papír, tus, 500×405 mm, jelezve jobbra oldalt: Szalay 1976, Nógrádi Sándor Múzeum, Itsz.: 82. 366., *Parancsra*, 1978, papír, tus, 500×415 mm, jelezve jobbra lent: Szalay 78, Nógrádi Sándor Múzeum, Itsz.: 82. 370.

mint a háborút, a harcot magát, a legyőzötteket, az elesetteket és támadóikat.⁴² Szalay háborús rajzai motivációinak összefoglalójául is az alkotót kell idéznünk: „*En a háborútól pánikszerűen félttem. Nemcsak azért, mert az egy szörnyű dolog, hanem mert nekem részt kellett benne vennem, akár tetszett, akár nem. A háborút borzalmasnak éreztem akkor és érzem most is. Úgy éreztem, a bennem levő szellemi rang kötelez engem arra, hogy a háború ellen kiabáljak.*”⁴³

Szalaynak a második világháborúban készült műveiből kiállították a „78. Málhásállatvezető, 79–82. Harctéri rajzok, 98. Bunkerben, 99–101., Harctéri akvarellek”⁴⁴ címeken jelzetteket. Ugyanezen a tárlaton szerepeltek mindazon művészek, akik a haditudósító szakaszban szolgáltak, akik közül többeket megemlít Polony Elemér (1915–1991) festőművész⁴⁵ a naplójában, Szalayn kívül Ballagó Imre (1915–1997)⁴⁶, Benyovszky István (1898–1969), Megyeri Barna (1920–1966), Pándy Lajos (1895–1957).⁴⁷ A képzőművész haditudósítói munkáról elsődleges forrás lehet a Polony-Napló, amely érzékletes leírásban mutatja be a hadba vonulást, a megismert városokat, azok közvetlen környezetét és a hadi történeteket. Rögzíti azt is, hogy mikor, mely helyszínen, milyen motívumot (épületet, tájat, tájrészletet vagy katonát stb.) rajzolt vagy festett. Tehát e napló képzőművészeti, vizuális szempontból is megkerülhetetlen írott forrása a keleti fronton megfordult képzőművészeknek és az ott keletkezett – vagy később létrejött – képzőművészeti alkotásoknak.

Ha a bevezetőben Szőnyi Istvántól idézett cicerói mondatot Szalayra – és haditudósító társaira – próbálok aktualizálni, akkor Szőnyi István fölismerését megerősítve mondhatom: bizonyos műzsák (az intim szféráé, a privát életé pl.) csatazajban nem aktívak, mások viszont főleg a csatazajban mozognak otthonosan. Szalay Lajos a kor kihívására, a háborúra, az erőszakra teljes életművében tiltakozó, erősen protestáló művekkel reagált. 1980 körül keletkezett ex librisén a lantját oldalánál pihenő állásban tartó költő/művész elszálló repülőre figyel, lábai előtt hanyatt fekvő lótetem. Főlirata ugyan egyértelműen cicerói (Inter armis silent musae), ám Szalay háborús művei zömének a vizuális üzenete összességében ettől eltérő: a háborúban sem hallgatnak a műzsák.⁴⁸

42 *Háború*, 1950, papír, tus, 360×235 mm, jelezve balra lent: Szalay 950 (Mgt., Bp.), *Háborúban*, 1950-es évek, papír, tus, 700×500 mm, jelezve balra fönt: Szalay, Békés Megyei Könyvtár, Békéscsaba, ltsz.: 405., *Borzalom*, 1960 körül, papír, tus, 396×348 mm, jelezve balra lent: Szalay, Békés Megyei Könyvtár, Békéscsaba, ltsz.: 408.

43 Szalay 2009a. 88–89.

44 Haditudósító kiállítás a Pesti Vigadóban 1943. május 2–12-ig. Képek és szobrok jegyzéke. A kiállításról: *A Haditudósító Kiállítás csodái*. Pest, 1942. május 1., (*Haditudósító kiállítás*), Szépművészet, 1943. 158.

45 Polony Elemér: *Sebesült honvéd*, karton, akvarell, 398×503 mm, jelezve nincs, MNG, ltsz.: 1944-3733.

46 *Magyar honvéd a keleti arcvonalról*. Ballagó Imre rajzai. Előszó Ambrus József. Budapest, Nemzetőr, 1943.

47 Pándy Lajos: *Háborús rajz I–XII.*, 1942, Kecskeméti Képtár, ltsz.: 81. 760 – 81. 776.

48 Néhány példa erre: „*Még a fegyverek közt sem hallgatnak végérvényesen a műzsák. Franciaországban Alfred Stange olyan műemlékeket fényképez, amelyekben német és francia kölcsönhatások rejlenek. Bécsben Huber Ernő 162 akvarellt készített a birodalmi autótak kiépítéséről. Olaszországban 20 fiatal festő különféle tengeralattjárókon készít rajzokat, vázlatokat a modern búvárhajók jellegzetes életéről és katonáiról. Svájcban »Train expo« vonat járja be a katonatáborokat csupa festményel, szoborral, iparművészeti tárggyal, könyvekkel megtöltve.*” *Művészetek a háborúban*. Magyar Iparművészet, 44. évf., 1941. 76–77.

Felhasznált irodalom

- Szónyi István 1943 *A kép. Megjegyzések a művészetről*. Budapest. Vajna és Bokor
- Szalay Lajos 1945 *Rajzai*. Budapest. Új Idők Irodalmi Intézet R. T. (Singer és Wolfner)
- Szalay Lajos 1954 *Dibujos. Drawings*. Tucuman. Universidad Nacional de Tucuman
- Szalay Lajos 1957 *Dibujos – Drawings*. Buenos Aires. Guillermo Kraft Limitada
- Cs. Szabó László 1962 *Hunok Nyugaton*. Látóhatár (München). V. évfolyam, szeptember. 5. szám. 443.
- Gaster, Bertha 1970 *A művész megszólal*. Szalay Lajos. New Hungarian Quarterly, 1970/30. szám. 83–88.
- Szalay Lajos 1979a *Rajzai*. Békéscsaba. Megyei Könyvtár
- Szalay Lajos 1979b *A Genezistről*. In: Tóth Piroska (szerk.): *Érintések*. In memoriam Szalay Lajos. 72–73. Miskolc. Miskolci Galéria Könyvei 5/1996.
- Szalay Lajos 1980a *Rajzai*. Békéscsaba. Békés Megyei Könyvtár
- Szalay Lajos 1980b *Életrajz fényképekkel*. Új Írás, 9. szám. 116–121.
- Szalay Lajos 1981 *Rajzok*. Békéscsaba. Megyei Könyvtár
- Szalay Lajos 1987 *Végtelen a tenyérben*. Bakonyi Péter interjúi. Budapest. Múzsák.
- Szalay Lajos 1989 *Interjú*. Történeti Interjúk Videotára – Soros Gyűjtemény. Budapest. Országos Széchényi Könyvtár
- Sümei György – Tóth Piroska 1991 *A művész kötelessége az erkölcsi bátorság*. Beszélgetések Szalay Lajossal. Miskolc. Miskolci Galéria
- Szalay Lajos 2009a *„A lehetlent keresem”*. Két beszélgetés Szalay Lajos festő- és grafikusművésszel. Közreadja: Sümei György. Hitel, május, 88–89.
- Szalay Lajos 2009b *„Egyetlen dimenzióknak a jelen”*. Szalay Lajos festő- és rajzolóművész levelezéséből. Budapest. Miskolci Galéria – L' Harmattan
- Sümei György 2009 *Szalay Lajos műveinek a világa*. Budapest. Kovács Gábor Művészeti Alapítvány. 4–36.

E számunkat nyomta és kötötte a Print 2000 Nyomda Kft.

print 2000

NYOMDA KFT KECSKEMÉT

6000 Kecskemét, Nyomda u. 8.

Tel.: +36 76 501 240; Fax: +36 76 501 249

E-mail: info@print2000.hu

www.print2000.hu

Folyóiratunk megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap

Nemzeti Kulturális Alap

támogatja.